

ТЕОРІЯ ПЕРЕХІДНОСТІ В СИСТЕМІ ЧАСТИН МОВИ В ЛІНГВІСТИЧНИХ РОЗВІДКАХ В. В. ШИГУРОВА

У статті представлено результати комплексного лінгвоісторіо-графічного дослідження проблеми транспозиції частин мови в наукових розвідках В. В. Шигурова, висвітлено наукові позиції вченого щодо окресленої проблеми, узагальнено граматичний доробок лінгвіста. У працях В. В. Шигурова окреслено різні позиції щодо сутності явища перехідності; проілюстровано форми й ознаки перехідності слів; схарактеризовано певну залежність між видами перехідності слів у сфері різних частин мови і сутністю їхніх граматичних категорій; виокремлено дві форми переходу в системі частин мови — швидкий і повільний, дві форми трансформації частин мови — зворотню й незворотню, два типи перехідності — однорівневу й кількарівневу тощо. Основні теоретичні та практичні ідеї, сформульовані мовознавцем щодо явища транспозиції частин мови, дотепер викликають зацікавлення.

Ключові слова: лінгвоісторіографія, частини мови, транспозиція частин мови.

В статті представлені результати комплексного лінгвоісторіо-графічного дослідження проблеми транспозиції частей речи в трудах В. В. Шигурова, проанализированы взгляды ученого относительно указанной проблемы, обобщены грамматические изыскания лингвиста. В трудах В. В. Шигурова описаны различные подходы к проблеме сущности явления переходности; проиллюстрированы формы и признаки переходности слов; описана выявленная зависимость между видами переходности слов в сфере разных частей речи и сущностью их грамматических категорий; названы две формы перехода в системе частей речи — быстрый и медленный, две формы трансформации частей речи — обратимая и необратимая, два типа переходности — одноуровневая и разноуровневая и т. д. Основные теоретические и практические идеи, сформулированные ученым, и сегодня вызывают заинтересованность лингвистов, занимающихся вопросами транспозиции частей речи.

Ключевые слова: лінгвоісторіографія, частини мови, транспозиція частей речи.

The article delivered the results of complex linguistic historical investigation of the problem of parts of speech transposition in the scientific surveys by V. V. Shygurov, reported the scholar's scientific position to the delineated problem, summarized the linguist's contribution.

In the V. V. Shygulov's works different positions to the transposition phenomenon is outlined; forms and characters of word transitivity are illustrated; specified relation between kinds of word transitivity in the sphere of different parts of speech and the substance of its grammatical categories is characterized; two forms of transitivity in the parts of speech system — fast and slow, two forms of parts of speech transposition — reverse and unreverse and two types of transitivity — single-level and multi-level are singled out.

The basic theoretical and practical ideas, formulated by the linguist about the transposition phenomenon of the parts of speech, give rise to interest up till now.

Key words: lingvohistoriographic, parts of speech, the parts of speech transposition.

Постановка проблеми. На межі ХХ–ХХІ ст. особливого розвитку набуває лінгвістична історіографія — наукова дисципліна, що вивчає історію мовознавства, аналіз теорій і концепцій генезису лінгвістичної думки, зокрема, певних її аспектів і розділів науки про мову, традицій, течій, напрямів, шкіл. Актуальність лінгвістичних досліджень зумовлена, по-перше, важливістю порушених проблем у лінгвістиці та, по-друге, відсутністю лінгвістичного висвітлення цих питань. Накопичений лінгвістичний матеріал потребує теоретичного осмислення й лінгвістичного висвітлення для подальшого його застосування. Такі наукові роботи видаються надзвичайно значущими та перспективними.

Проблему транспозиції частин мови неоднозначно висвітлюють у лінгвістичних студіях, і вона й дотепер є дискусійною в сучасному мовознавстві. Важливою складовою при формуванні уявлення щодо частин мови є необхідність урахування того, що “межі між частинами мови є рухливими” [1: 249]. Наразі потрібно зазначити, що без урахування явища транспозиції частин мови, по-перше, неможливо вирішити проблему класифікації частин мови — одну з актуальних і суперечливих у лінгвістиці; по-друге, поряд з науковою лінгвістичною значущістю процеси транспозиції необхідно брати до уваги при практичному вивченні різних мов; по-третє, вирішення теоретичних проблем ТЧМ вкрай актуальне щодо розвитку сучасної лексикографії (при укладанні словників різних типів) тощо.

Щодо транспозиції як можливості переведення знака з однієї площини мовної категорії до іншої в лінгвістиці накопичений значний

за обсягом фактичний матеріал. Зокрема перехідні явища в системі частин мови студіює Віктор Васильович Шигуров [2; 3; 4; 5; 6].

Мета статті — комплексне лінгвоісторіографічне дослідження проблеми транспозиції частин мови в наукових розвідках В. В. Шигурова, висвітлення наукових позицій ученого щодо окресленої проблеми, узагальнення граматичного доробку лінгвіста.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення результатів досліджень В. В. Шигурова, здійснені впродовж останніх десятиліть, представлено, насамперед, у навчальному посібнику “Перехідні явища в сфері частин мови в синхронному висвітленні” [5]. У посібнику схарактеризовано основні поняття теорії перехідності у сфері частин мови, окреслено різні погляди щодо сутності явища перехідності, проілюстровано форми й ознаки перехідності слів (як у теоретичному аспекті, так і на конкретному лінгвістичному матеріалі — перехідних процесах серед дієприслівників із запереченням).

Науковець не погоджується з надто широким трактуванням перехідності як лінгвістичного явища, у межах якого об’єднують різні факти (концепції О. Лешки, Є. Куриловича, А. М. Михневича тощо) [5: 5]. Отже, за В. В. Шигуровим, перехід — це пересування з однієї частини мови в іншу [5: 6].

При переході слів із однієї частини мови в іншу так або інакше, на думку дослідника, відбувається певне зрушення, зміна одних властивостей слова й виникнення інших. В. В. Шигуров, ґрунтуючись на тезах В. М. Мигиріна й М. Ф. Лукіна, виокремлює такі ознаки переходу слів із однієї частини мови в іншу (на матеріалі різних класів слів), як-от: зміна синтаксичних функцій слова, категорійного й лексичного значення слова, синтаксичної й лексичної дистрибуції, морфологічних властивостей, морфемної будови, словотвірних можливостей і фонетичних особливостей [5: 11–16].

Окремі ознаки переходу слів із однієї частини мови в іншу схарактеризовано науковцем докладніше. Так, на думку В. В. Шигурова, процес переходу слова в нову частину мови, зазвичай, починається зі зміни його синтаксичної функції в реченні, оскільки між роллю частин мови в реченні та їхньою здатністю до різного роду перетворень існує певна залежність: чим ширший потенціал синтаксичних функцій тієї або тієї частини мови, тим більша ймовірність різних видів її переходу в інші класи слів. Наприклад, іменники мають найбільший набір синтаксичних функцій і тому здатні поповнювати класи займенників, числівників, прислівників, приймен-

ників, сполучників, часток, вигуків тощо. Навпаки, одноманітність синтаксичного вживання частини мови обмежує можливості її категорійного перетворення. Обмежені, наприклад, перетворювальні можливості числівників і дієприкметників: числівники можуть переходити лише в прислівники й виконувати функцію вставних слів (рос. *вдвоём, во-первых* тощо); дієприкметники, що також уживаються лише в декількох синтаксичних функціях, транспонуються в прикметники та іменники (рос. *раненый боец, подойти к раненому* тощо) [5: 11–16].

Вірогідність подібних висновків В. В. Шигурова підтверджують, зокрема, спостереження О. М. Пешковського, який називав частини мови “застиглими членами речення, що викристалізувалися в системі мови в певні морфологічні форми” [7: 79], академіка В. В. Виноградова, який акцентував увагу на безперервному зв’язку і взаємодії морфологічних і синтаксичних категорій: “У морфологічних категоріях відбуваються постійні зміни співвідношень, синтаксис і породжує імпульси й поштовхи до цих перетворень” [8: 150].

Зміна категорійного значення при переході слів із класу в клас, на думку В. В. Шигурова, є обов’язковою: субстантивований прикметник є носієм загальнограматичного значення предмету, а не ознаки тощо.

Щодо проблеми синтаксичної дистрибуції В. В. Шигуров виокремлює два типи синтаксичного оточення тієї чи тієї частини мови:

1) оточення, що виключає перехід слів певної частини мови в інші семантико-граматичні розряди слів (або гальмує такий перехід); така дистрибуція сприяє яскравому прояву граматичних ознак слів;

2) оточення, що сприяє переходу слова з однієї частини мови в іншу; при такій дистрибуції граматичні категорії є послабленими [5: 14].

Зміну морфологічних особливостей слова В. В. Шигуров пояснює, по-перше, занепадом окремих його колишніх граматичних властивостей, по-друге, набуттям у певних випадках ознак нової частини мови. Учений виявив певну залежність між видами перехідності слів у сфері різних частин мови і сутністю їхніх граматичних категорій: близькість граматичних властивостей у значній мірі полегшує процес переходу слів з однієї частини мови в іншу (порівняно легко здійснюється перехід слів із прикметників в іменники, з дієприкметників у прикметники, із іменників у займенники тощо); чітке розмежування граматичних категорій тих чи тих частин мови створює перешкоди

щодо їхнього збагачення завдяки перехідності слів (дієслова, як відомо, відрізняються від усіх класів своїми граматичними характеристиками й тому, зазвичай, не поповнюються як результат переходу слів з інших частин мови) [5: 15].

Окрім вищезгаданих узагальнень, В. В. Шигуров досліджував і транспозицію частин мови (акцентуємо, що всі теоретичні тези науковець підтверджує конкретними мовними фактами, по-перше; по-друге, у багатьох питаннях дослідник поділяє наукові позиції В. М. Мигиріна [9; 10; 11]):

1) перехід слів найчастіше зумовлює зміна комплексу властивостей частини мови й може завершуватися фонетичними перетвореннями, а не зміною лише однієї будь-якої ознаки;

2) як і В. М. Мигирін, В. В. Шигуров вважає, що послідовність утворення частин мови в історії мовного розвитку певною мірою простежується за типами перехідності слів, оскільки формування розгалуженої системи морфологічних категорій і розвиненого словотвірного апарату вимагає тривалого часу, відповідно можна припустити, що, наприклад, іменники й дієслова з'явилися раніше, ніж прикметники й прислівники тощо;

3) треба розрізняти дві форми переходу в системі частин мови: швидкий (чим далі одна від одної за граматичними властивостями частини мови, тим швидше завершується процес переходу) і повільний (чим ближче за своїми граматичними характеристиками класи слів, тим повільніше здійснюється перехід);

4) обидва дослідники розрізняють зворотню й незворотню трансформацію частин мови: для незворотньої трансформації характерним є односпрямований перехід слів з однієї частини мови в іншу (з прислівників слова переходять у прийменники, але немає зворотнього переходу прийменників у прислівники тощо); прикладом зворотньої трансформації мовознавці вважають перехід слів з іменників у займенники і, навпаки, із займенників в іменники;

5) перехідність слів може бути однорівневою (наприклад, переходи слів із дієприкметників у прикметники, з іменників у прислівники, з іменників у займенники, з дієслів у частки) і кількарівневою (наприклад, послідовне переродження прийменниково-відмінкового поєднання в прислівник, а прислівників — у прийменники);

6) перехідність у системі частин мови, на думку В. В. Шигурова, є одним з чинників, що сприяє консервації в мові старих морфологічних перетворень (рос. *поделом, воочию, домой*), а також формуванню

наших уявлень про ті слова, які колись уживалися в мові, а потім зникли (рос. *кривь, кось, опрометь, торопь* тощо в структурі прислівників *вкривь, вкось, опрометью, второпях*) [5: 16–18].

Явища перехідності й синкретизму в системі частин мови, граматичних категорій і лексико-граматичних розрядів активно досліджують учні й послідовники В. В. Шигурова, а саме: Е. М. Акімова, Л. Г. Горбунова, Л. М. Денисова, Н. І. Єршова, С. О. Кабанова, Т. І. Мочалова та ін.

Висновки. Отже, у наукових розвідках В. В. Шигурова окреслено різні позиції щодо сутності явища перехідності; проілюстровано форми й ознаки перехідності слів (як у теоретичному аспекті, так і на конкретному лінгвістичному матеріалі); схарактеризовано певну залежність між видами перехідності слів у сфері різних частин мови і сутністю їхніх граматичних категорій; виокремлено дві форми переходу в системі частин мови — швидкий і повільний, дві форми трансформації частин мови — зворотню й незворотню, два типи перехідності — однорівневу й кількарівневу тощо. Основні теоретичні та практичні ідеї, сформульовані мовознавцем щодо явища транспозиції частин мови, дотепер викликають зацікавлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лопатин В. В. Современный русский язык. Теоретический курс. Словообразование. Морфология / В. В. Лопатин, И. Г. Милославский, М. А. Шелякин ; под ред. В. В. Иванова. — М. : Русский язык, 1989. — 261 с.
2. Шигуров В. В. Интеръективация как тип ступенчатой транспозиции языковых единиц в системе частей речи (материалы к транспозиционной грамматике русского языка) / Виктор Васильевич Шигуров. — М. : Academia, 2009. — 463 с.
3. Шигуров В. В. О месте предикативации в системе транспозиционных процессов на уровне частей речи / В. В. Шигуров // Русский язык: исторические судьбы и современность : материалы IV Международного конгресса исследователей русского языка, филол. фак. МГУ имени М. В. Ломоносова, г. Москва, 20–23 марта 2010 г. — М., 2010. — С. 43–44.
4. Шигуров В. В. О механизме члестеречной транспозиции в русском языке / В. В. Шигуров // Русский язык в контексте национальной культуры : материалы Всероссийской научной конференции, г. Саранск, 24–26 мая 2007 г. — Саранск, 2008. — С. 8–16.
5. Шигуров В. В. Переходные явления в области частей речи в синхронном освещении : учеб. пособие / Виктор Васильевич Шигуров. — Саранск : Изд-во Саран. ун-та, 1988. — 88 с.
6. Шигуров В. В. Словоформа “горько” в аспекте члестеречной транспозиции: адвербиализация, предикативация, интеръективация и вербализация / В. В. Шигуров // Научное обозрение. — М., 2005. — № 6. — С. 160–168.

7. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — 8-е изд., доп. / Александр Матвеевич Пешковский. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — 544 с.
8. Виноградов В. В. Современный русский язык / В. В. Виноградов. — М., 1938. — Ч. 1. — 160 с.
9. Мигирин В. Н. Лингвистика естественных элементарных процессов / Виктор Николаевич Мигирин // Граматичні та лінгвістичні студії з української та російської мов. — К. : Наукова думка, 1965. — С. 56–69.
10. Мигирин В. Н. Очерки по теории процессов переходности в русском языке : учеб. пособие / Виктор Николаевич Мигирин. — Бельцы, 1971. — 199 с.
11. Мигирин В. Н. Процессы переходности на уровне членов предложения / Виктор Николаевич Мигирин // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. — 1968. — № 2. — С. 41–52.

Стаття надійшла до редакції 05.03.14